

Universiteit
Leiden
The Netherlands

Tussen hamer en aambeeld. Edelsmeden in Friesland tijdens de Gouden Eeuw

Schoen, P.

Citation

Schoen, P. (2016, October 6). *Tussen hamer en aambeeld. Edelsmeden in Friesland tijdens de Gouden Eeuw*. Uitgeverij Verloren, Hilversum. Retrieved from <https://hdl.handle.net/1887/43452>

Version: Not Applicable (or Unknown)

License: [Licence agreement concerning inclusion of doctoral thesis in the Institutional Repository of the University of Leiden](#)

Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/43452>

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

Cover Page

Universiteit Leiden

The handle <http://hdl.handle.net/1887/43452> holds various files of this Leiden University dissertation.

Author: Schoen, P.

Title: Tussen hamer en aambeeld. Edelsmeden in Friesland tijdens de Gouden Eeuw

Issue Date: 2016-10-06

DEEL IV
BOLSWARD

11 Edelsmeden in Bolsward

11.1 Inleiding

Na een verkenning van het ambacht en de handelsconnecties tussen Friesland en Amsterdam, is het nu tijd nader in te zoomen op de edelsmeden van Bolsward. Over het leven en werk van deze ambachtslieden tijdens de middeleeuwen weten we weinig. Elias Voet heeft over de edelsmeden uit Bolsward in 1931 de elementaire gegevens over de merken aangereikt. Het artikel van Wassenbergh, dat in 1954 in *It Beaken* verscheen in het kader van de tentoonstelling *Wiekslag van vijf eeuwen* (1955), vormde het beginpunt van de toeschrijving van namen van edelsmeden aan meestertekens. Het eerstvolgende onderzoek, voor de herziene uitgave *Merken*², leverde biografisch materiaal op dat pover afstak bij de reeds bekende informatie over de Leeuwarder meesters. Na de verschijning van *Merken*² in 1974 is nog regelmatig aandacht aan het werk van de Bolswarder edelsmeden besteed. Het Fries Museum organiseerde in 1985 een expositie rond Claes Franssen Baardt. Twee jaar later werd in het stadhuis van Bolsward een overzichtsexpositie ingericht met werk van Bolswarder edelsmeden onder de titel *De glans die blijft*. In de gelijknamige catalogus verzuchtte samensteller Wiebe Keikes dat het wel en wee van de plaatselijke edelsmeden nog steeds onbelicht was gebleven, omdat er geen tijd was geweest voor intensief archiefonderzoek. Dit hoofdstuk, en het deel met de biografische schetsen dat erop volgt, wil in deze leemte voorzien. Voor deze studie is het complete archief van het Bolswarder nedergererecht doorgenomen. Dit leverde een schat aan nieuwe gegevens op. Daardoor is het nu mogelijk de individuele edelsmeden beter in de politieke-, economische en sociale context van hun stad te plaatsen.

Afb. 24 Gaspar Bouttats, Gezicht op Bolsward (1679).

11.2 Typologie van een stad

Het leven van de Bolswarder edelsmeden voltrok zich in een kleine Friese stad die omringd was door een uitgestrekt landbouwgebied. Over de vroegste geschiedenis van Bolsward is niet veel bekend.¹ Hoewel in Skandinavië en andere Oostzeelanden Bolswarder munten uit de periode 1038-1057 zijn gevonden, valt niet met zekerheid te zeggen of de stad in de elfde eeuw een belangrijke rol in de lange-afstandshandel speelde.² Volgens de historieschrijver Pierius Winsemius begon het stadje na 1300 te floreren. In 1478 beschikte Bolsward over het muntrecht.³ Tweemaal per jaar werd een markt georganiseerd. Op Sint Odulfdag (12 juni) trok de stad kooplieden uit alle delen van de Lage Landen aan.⁴ Bolsward speelde op economisch gebied nimmer een toonaangevende rol en kende geen uitgesproken hoogte- of dieptepunten.⁵ Tot en met de zestiende eeuw vond een deel van de bevolking emplot in de grootschipperij. Later werd de handel in zuivelproducten de kurk waarop de stedelijke economie dreef. In de vroegmoderne tijd profiteerde Bolsward van een aantal infrastructurele verbeteringen. De stad lag daarna als een spin in een web van waterwegen. Reeds in de zestiende eeuw waren er intensieve handelscontacten met Amsterdam ontwikkeld.⁶ Bolsward beschikte over een koopmansbode voor de handel met deze stad.⁷ Met de aanleg van de trekvaart naar Workum nam de reistijd naar het economische centrum van de Republiek sterk af. De aanleg van de trekvaart naar Leeuwarden in 1664 betekende een verdere stimulans voor economische ontwikkeling van de stad.⁸ Christianus Schotanus omschrijft Bolsward in 1664 als een ovaalvormige stad, gelegen tussen 'schoone weyden en oock bouwlanden [...] meeren en wateren'.⁹ Om de stad liep een gracht en een aarden wal bood bescherming tegen aanvallen van buitenaf. Restanten van de oude stadsmuur waren in die tijd nog zichtbaar. Volgens Schotanus was 'filemort weven' de belangrijkste tak van de economische bedrijvigheid. De grens tussen stad en platteland was in de zeventiende eeuw minder scherp dan tegenwoordig wordt gedacht.¹⁰ Net als in de Friese hoofdstad stonden er boerderijen binnen de stadsmuren. Op de kaart van Schotanus zijn allerlei kleine en grote tuinen te zien waarin 'somerhuisjes' of kassen waren geplaatst. Met stedelijke ordonnances beperkte het stadsbestuur haar inwoners in het houden van beesten binnen de stadsmuren.

1 Robijn, *Recht*, 35.

2 *Ibidem*, 37-38.

3 Winsemius, *Chronique*, 289.

4 Anders dan in Leeuwarden, waar op de vrijmarkt kooplieden en edelsmeden van buitenaf goud en en zilver verkochten, ben ik in Bolsward geen aanwijzingen tegengekomen dat de lokale edelsmeden met deze vorm van concurrentie te maken hadden. Voor zover dit wel het geval is geweest, leidde het niet tot gerechtelijke procedures.

5 Keikes, *Inventaris*, 16-17.

6 GAB, inv.nr. 560.

7 De familie Baardt stond in 1669, samen met andere katholieken, borg voor een familielid in die functie.

8 Eekhof, *Geschiedkundige beschrijvinge*, II, 74-75.

9 Schotanus, *Beschrijvinge*, 236.

10 Jensma, *Kunst en Spanninga, Leeuwarden*, 117.

Beschikte Bolsward in doorsnee over een welvarende bevolking? Historisch-geograaf Meindert Schroor analyseerde op basis van de Personele Impositie van 1578 de afdracht van de stadsbevolking in de Friese belastingen.¹¹ Gemiddeld bracht Bolsward het hoogste bedrag van alle steden op. Vooral de middencategorie, die uit inwoners bestond die tussen de 1,5 en 5 carolusguldens moesten betalen, was sterk vertegenwoordigd. Daaruit zou afgeleid kunnen worden dat de stad over een bevolking beschikte met voldoende koopkracht om het bestaan van diverse edelsmeden mogelijk te maken. In hoofdstuk 2 is beschreven hoe rond 1670 het aantal Bolswarder meesters royaal uitkwam boven het gemiddelde van één per duizend inwoners. Dit lijkt misschien veel, maar het werd mede mogelijk gemaakt door de vraag naar goud- en zilverwerk die vanuit de omliggende grietenijen werd uitgeoefend. Volgens historicus Cor Trompetter ontwikkelde Bolsward zich tussen 1650 en 1850 tot een verzorgend centrum voor het omliggende platteland.¹²

Aan de hand van de beschrijvingen van Winsemius en Schotanus kan niet beoordeeld worden of de stad op economisch gebied reeds moderne trekken vertoonde. Wat moeten we ons hierbij voorstellen? In zijn studie over Leeuwarden beschrijft historicus Harm Nijboer twee soorten steden: de gesloten en de open stad.¹³ De gesloten stad was in economisch opzicht geheel afhankelijk van de regionale centrumfunctie die zij vervulde. De stedelijke cultuur werd door traditionalisme gekenmerkt en de sociale verhoudingen werden niet door verdienste, maar vooral door tradities bepaald. Iedere inwoner kende zijn plaats. De onderlinge relaties werden gekenmerkt door een grote mate van gemeenschapszin. De open stad toonde zich in al deze opzichten de tegenpool. Haar economie werd gedomineerd door het internationale handelsverkeer. De stad was niet zozeer de drager van traditie, maar meer een centrum waar verschillende culturen bij elkaar kwamen. Dit trefpunt van culturen zorgde voor dynamiek en een permanente vernieuwing van normen en waardenpatronen. Sociale verhoudingen werden niet door traditie, maar door verdienste bepaald. De open stad was een prestatie maatschappij waarin niet gemeenschapszin, maar competitief individualisme de onderlinge verhoudingen kenmerkte. Dit profiel past bij het Leeuwarden van de zeventiende eeuw, terwijl Bolsward meer als gesloten stad beschouwd moet worden. De volgende paragrafen zullen daarover meer duidelijkheid verschaffen.

11.3 Edelsmeden en stadsbestuur

In 1578 vond in Bolsward een politieke omwenteling plaats. De zittende magistraat werd vervangen door bestuurders die het gereformeerde geloof hadden omarmd.¹⁴

¹¹ Schroor, *Vijf eeuwen armenzorg*, 62-63.

¹² Trompetter, *Een grote familie*, 44.

¹³ Nijboer, 'Openen en sluiten', 160. De auteur vat hier de visie van een aantal gezaghebbende auteurs samen.

¹⁴ Keikes, *Inventaris*, 15.

Deze verschuiving van de macht had grote gevolgen voor het niet-gereformeerde deel van de bevolking. Zeker katholieken konden niet langer aanspraak maken op bestuurlijke functies en op de baantjes die van stadswegen werden verdeeld. Daarmee werd deze bevolkingsgroep niet alleen afgesneden van politieke macht, maar zij leverde ook op economisch gebied invloed in. De achterstelling liet zich ook op andere maatschappelijke gebieden gevoelen. Na 1580 waren de niet-gereformeerde inwoners op het gebied van de rechtspraak overgeleverd aan de nieuwe machthebbers, omdat deze in eerste aanleg op stedelijk niveau werd afgehandeld. Dit alles had gevolgen voor de samenwerking tussen de edelsmeden. Het gilde van Bolsward kende ook na 1580 steeds katholieke leden. In juridische geschillen kwam het voor, dat een katholieke gildebroeder voor een rechtbank verscheen die op dat moment werd voorgezeten door een gereformeerde medebroeder. Van gelijkheid – een uitgangspunt van het gilde – bleef dan niet veel over. Zeker in een tijd waarin de Friese Staten met strenge plakkaats tegen de katholieke bevolking optraden, leidde dat tot een oneerlijke procesgang.¹⁵ Een aanwijzing hiervoor komen we tegen in een proces waarin een diefstal van een zilveren lepel van Claes Baardt centraal stond. In deze rechtszaak die na het overlijden van de verdachte plaatsvond, merkte de verdediging terloops op dat katholieken per definitie onbetrouwbare getuigen waren.

Geen wonder dat katholieke burgers zich verkneukelden als de spot werd gedreven met leden van het stadsbestuur.¹⁶ Dat overkwam Gysbert Siersma, de secretaris van Bolsward, in 1664 tijdens de ‘pasquil-affaire’. Hoewel leden van de magistraat betrokken waren bij de verspreiding van dit smaadschrift, zien we vooral de bewoners van de Rijkstraat een prominente rol spelen. Ulbe Rienks Baardt, bierbrouwer en broer van de edelsmid Frans Baardt (Voet nr. 38), Claes Baardt (Voet nr. 42) en zijn broer Rienk Baardt (Voet nr. 45) traden als getuigen in deze rechtszaak op. In de ogen van het college van Gedeputeerde Staten was het stadsbestuur nogal laks tegen deze beledigende misstand opgetreden. In een brief aan het stadsbestuur verwoordde landsfiscaal Anthonie Kann zijn afschuw aldus:

Met verwondering heb ik gesien de ongehoorsaemheit enige borgeren om de begeerde getuigenis te doen, daer het haer overheijt nu de nood vordert mitgaders de slappigheyt aen andere sijde dat het daer bij wort gelaten, immers door poene van een pondt groot & sulcke penale citatien behooren sulcke onwillige personen geconstringeert te worden. Godt geve dat sulcx niet sij ter teecken van een meer te vervallen regeringe dat nu soo weijnig lust & ijver moed & macht heeft om Godt & de justitie met de waarheijt te dienen. De getuijgen binnen Bolswart schijnen te practiseeren 't geen het pasquil secht, dat men binnen Bolswart misdaadt acht als niet, dat een ijder sulcken spil aen recht als hij selver wil, doch ick sal alles in de Raed rapporteren & wil vertrouwen middel te sullen vinden op costen van defecturen-de Burgemrs ofte anders om de waarheijt aen het licht te betoonen.¹⁷

¹⁵ Schoen, ‘Claes Baardt’, 188, noot 15.

¹⁶ Tresoor, ORA Bolsward, inv.nr. 59, f. 139-148. Zie ook Belonje, ‘Paskwillen’.

¹⁷ Tresoor, ORA Bolsward, inv.nr. 65, f. 217-223.

In 1635 had Bolsward ook al een tijd van politieke onrust doorgemaakt. Phillipus Breuker beschrijft in zijn dissertatie over de dichter Gysbert Japicx de controverse tussen twee politieke facties in de strijd om de vrije magistraatsbestelling.¹⁸ In Bolsward werd de factie die dit belang nastreefde geleid door Gerrit Dircks Vogelsang en de predikant Sixtus Hommius.¹⁹ De edelsmid Frans Arians Riemersma (Voet nr. 33) maakte ten tijde van de onrust deel uit van de zittende magistraat. Hij werd in eerste instantie niet herkozen maar sloot zich na een half jaar bij de nieuwe factie aan. Anne Heerckes Jorna (Voet nr. 37) werd in de nieuwe magistraat gekozen. Uiteindelijk verklaarde de Raad van State de nieuwe magistraatsbestelling ongeldig. Zowel Riemersma als Jorna keerden terug in het volgende stadsbestuur en daarmee begon een langdurige periode van politieke invloed. Als burgemeester zaten zij zittingen van het nedergerrecht voor en als olderman hielden zij toezicht op de andere gilden. Deze laatste functie bood hun de mogelijkheid opdrachten te verlenen aan verwanten.²⁰ In 1637 bepaalde een nieuw reglement dat de magistraat uit zes burgemeesters en twee raadslieden zou bestaan. De magistraat werd twee aan twee om de vier jaar door de stadhouder en het Hof van Friesland uit vierentwintig leden ‘gemeensluyden’ of vroedschappen gekozen. Later was dit recht aan de stadhouder persoonlijk voorbehouden.

De gereformeerde edelsmeden van Bolsward maakten na 1580 steeds deel uit van het stadsbestuur. Maar hun politieke invloed bleef niet beperkt tot de stedelijke aangelegenheden. Tabel VI.II toont aan dat de Bolswarder edelsmeden – veel vaker dan hun Friese vakbroeders uit de andere steden – als volmacht naar de Friese Landdag afreisden. Riemersma en Jorna, maakten daarnaast deel uit van verschillende Statencommissies en konden hun politieke invloed op gewestelijk niveau uitbouwen. Met name Jorna liet zich gelden. Hij was in februari 1667 lid van een commissie die de verpachtingen van belastingen en accijnzen moest herzien en verslag moest uitbrengen over de financiële toestand van het gewest. Hij bemiddelde regelmatig in conflicten. In april 1667 probeerde Jorna samen met Scipio Meckama en Petrus Mejonsma, Upcko van Burmania en Theodorus Stansius, Daniël de Blocq van Scheltinga en Jacobus Bouricius en Bartel Cleys Lantinga een oplossing te vinden in het conflict tussen de predikanten van Leeuwarden en de magistraat van die stad.²¹

De Bolswarder stadsbestuurders hielden het soms lang vol op het pluche. In 1680 was Jorna op achtenzeventig-jarige leeftijd nog altijd actief als burgemeester en stadsontvanger. Eind zeventiende eeuw waren Claes Clasen Balck (Voet nr. 50) en Jan Jacobs Munnickhuys (Voet nr. 46) ook invloedrijke stadsbestuurders en in de achttiende eeuw hadden Pieter Horrius (Voet nr. 54), Tobias van Velsen (Voet nr. 58) en diens zoon Gerrit (Voet nr. 62) politieke invloed. Het edelsmedengilde

¹⁸ Breuker, *Gysbert Japicx* II-1, 204-212.

¹⁹ De katholiek Claes Baardt taxeerde het zilver uit het bezit van de overleden predikant. Zie de biografie van Claes Baardt.

²⁰ Zie biografie Jan Annes Jorna.

²¹ Tresoor, *Resoluties Staten van Friesland*, (1651-1670), 16 februari 1667, f. 7; 23 februari 1667, f. 15; 29 juni 1667, f. 57.

van Bolsward wist zich op stedelijk bestuursniveau goed vertegenwoordigd en dat zal het ambacht zeker ten goede zijn gekomen. Zagen we het Leeuwarder stadsbestuur rond 1600 nog regelmatig in de belangen van het gilde treden, in de Bolswarder tekstbronnen ontbreekt daarvan ieder spoor. Eventuele problemen konden binnen het stadsbestuur door de vertegenwoordigers van de verschillende gilden in hun functie als oldermannen worden opgelost. Toch kon een edelsmid met politieke aspiraties in ernstige problemen geraken.

11.3.1 *De zaak Tobias van Velsen (1714)*

Een politiek ambitieuze edelsmid was kwetsbaar. Er was niet veel voor nodig om een degelijke reputatie van een gevoelige deuk te voorzien. Dit overkwam Tobias van Velsen (Voet nr. 58) in 1714. De aanleiding was de benoeming van Van Velsen als afgevaardigde naar de Landdag. Zijn mede-stadsbestuurders betitelden hem echter als een politieke lichtgewicht die niet in staat zou zijn de belangen van Bolsward op waardige wijze te dienen. Het proces wegens smaad dat de edelsmid tegen zijn politieke opponenten voerde, is niet alleen intrigerend door het inzicht dat het in de politieke verhoudingen en stijl van opereren van die tijd biedt, maar is ook van belang door de gedetailleerde beschrijving van de praktijk van de keuring van het goud en zilver in het begin van de achttiende eeuw.²²

De rechtszaak begon met een zitting op 21 maart 1714. Van Velsen beloofde toen dat hij binnen een maand actie zou ondernemen naar aanleiding van de geuite protesten. Zijn voornaamste politieke opponent was de jurist Harmannus Bornaeus. Tijdens de zitting van 11 april 1714 verklaarden de vroedschapsleden Pieter Foppes Agema, Sipke Monsma, Lammert de Gavere en collega-edelsmid Pieter Horrius (Voet nr. 54) zich tegen de beschuldigingen van Van Velsen te zullen verweren. Op 18 april kwam de zaak opnieuw voor de rechter. Duidelijk is dat Van Velsen in De Gavere en Agema tijdens de verkiezing voor de afvaardiging geduchte tegenstanders had gehad. Pieter Horrius had niet op zijn collega gestemd.

Bornaeus en zijn cliëntèle waren van mening dat Van Velsen niet over de capaciteiten beschikte om naar de Landdag uitgezonden te worden. De edelsmid had op 21 februari 1714 een rekest ingediend om het verzoek daartoe in te trekken. Bornaeus had toen gereageerd met de opmerking dat Van Velsen verscheidene malen de goud- en zilverwetgeving had overtreden. Hij meende dat dit gesjoemel 'de censuur van de hoge overigheid onderhevig soude sijn'. Van Velsen beschouwde deze aantijging als laster. Tijdens het proces ging zijn advocaat nader in op het aspect van 'betrouwbaarheid'. De tegenstanders van de edelsmid meenden dat hij 'met opzet en voorbedagte gemoede sijn evennaasten heeft bekort en bedrogen en sig op een onbehoorlijke wijze gesogt [had] te verrijken'. Hij zou diverse malen goud en zilver gemaakt en verkocht hebben dat ver beneden de keur was. Horrius voegde daaraan toe dat hij als stadskeurmeester Van Velsen verschillende malen had ge-

22 Tresoar, ORA Bolsward inv.nr. 86, f. 87-194v.

waarschuwde. Als voorbeeld haalde hij Grietje Wagenmaker aan die een ‘slechte’ gouden ring gekocht zou hebben. Bij de vrouw was twijfel over de kwaliteit van het materiaal gerezen en ze was met de ring naar Leeuwarden gereisd om hem door keurmeester-generaal Ketel (Voet nr. 438) te laten toetsen. Die had vastgesteld dat het goud inderdaad niet aan het wettelijk gehalte voldeed. Van Velsen was daarop met 21 stuivers beboet. Volgens de verdediging toonde dit geringe bedrag echter aan dat zelfs de eerlijkste edelsmeden wel eens materiaal verwerkten dat onder het gehalte uitkwam.

Desgevraagd moest ook Pieter Horrius erkennen dat dit wel vaker voorkwam en dat het vooral een gevolg was van de manier waarop getoetst werd. Om dit argument kracht bij te zetten, richtte Van Velsens advocaat de aanval op Horrius. Was hem in 1698 of 1699 niet iets soortgelijks overkomen toen hij van vroedsman Barent Rowel en zijn vrouw goud had aangenomen om daar een oorijzer van te maken? Het echtpaar had voor dit goud een rijksdaalder per engels betaald en voor het fatsoen een ducaton. Toen Rowel enige tijd later naar de keurmeester-generaal in Leeuwarden was gegaan, omdat hij vermoedde dat het goud niet van de voorgeschreven kwaliteit was, had Ketel na de toetsing uitgeroepen: ‘Wat sal dit wesen?’ Toen Rowel uitlegde dat hij dat graag van hem wilde horen, had de keurmeester-generaal verbaasd uitgeroepen: ‘Wat te duivel weet ik wat het is?’ De heren kwamen overeen dat Ketel bij het eerstvolgende bezoek aan Bolsward Horrius met de gang van zaken zou confronteren. Enige tijd later deed Ketel de stad aan en hij liet de keurmeesters van het gilde bij zich komen. Ook Horrius werd gesommeerd te verschijnen. Hij kon zich de zaak plotseling weer herinneren, maar meende dat het oorijzer niet beneden de keur, maar juist ver daarboven was geweest. Op de vraag of Horrius niet een boete had gekregen en dat het oorijzer in stukken was geknipt, antwoordde hij ‘niet te denken dat sulcx in waarheit bestaat.’ In werkelijkheid had Horrius, na bemiddeling van Ketel, een financiële regeling met de gedupeerden getroffen.

Een tweede voorbeeld van Horrius’ nalatigheid betrof een gouden oorijzer dat hij voor Frouckje Ysbrands had gemaakt. De vrouw – op dat moment nog vrijster – was later gehuwd met Pieter Boltjes, de Harlinger schipper van het Admiraliteitsjacht. Horrius kon zich ook deze zaak niet herinneren, maar wist nog wel dat hij aan de moeder van Frouckje een gouden oorijzer had geleverd. Dit stuk was eveneens door Ketel afgekeurd. De advocaat van Van Velsen vroeg Horrius vervolgens of hij ook niet eens een brandewijnkom had gemaakt van minderwaardig zilver die ook niet met de vereiste keuren was getekend. Diens antwoord is interessant vanwege zijn beschrijving van het gebruik van Friese keurmerken. Horrius merkte op dat: ‘Sulcx moet geblijcken en soo hij niet getekent is ’t seker dat deselve niet hoger is uitgegeven als voor kleine keur, en wel swaarder stuk van kleine keur wort uitgelevert.’²³

23 Het ontbreken van de jaarletter en het stadskeur betekent dat het tweede gehalte zilver betrof. Dit is niet bijzonder. Veel Friese brandewijnkommen uit het laatste deel van de achttiende eeuw zijn alleen met het meesterteken gekeurd. Het hoge gewicht was kennelijk ook niet bijzonder voor een stuk van kleine keur.

Om te bewijzen dat het werken met te laag gehalte ook de andere gildebroeders wel overkwam, haalde Van Velsens advocaat Frans Lous Machet (Voet nr. 57) als voorbeeld aan. Hij had ooit een gouden oorijzer voor Antje Grons, de ongehuwde dochter van de ontvanger van Burgwerd, Claas Jacobs Grons, gemaakt. De moeder van Antje had de zaak niet vertrouwd en was naar Ketel gereisd om te vragen of het stuk wel deugde. Ook in dit geval moest de keurmeester-generaal vaststellen dat het gehalte niet klopte. In het bijzijn van Antje en haar moeder had de keurmeester-generaal Machet toen gedwongen het oorijzer in stukken te knippen. Iets vergelijkbaars was Machet overkomen toen hij een oorijzer aan Frouckje Reiners uit Burgwerd had verkocht. Ook van dit oorijzer stelde Ketel vast dat het gehalte niet met de merken overeen stemde. De getuigen verklaarden dat ze dit geval niet kenden en dat gold ook voor het gedoe rond een bijbeltje met zilveren haken dat Machet aan dr. Tammerus Visscher had verkocht. Achteraf bleek het boekje afkomstig te zijn uit een boedelveiling. Keuring toonde aan dat de haken van verzilverd koper waren gemaakt. De advocaat van Van Velsen opperde dat deze voorbeelden een duidelijk bewijs vormden voor het feit dat ook andere Bolswarder meesters wel in gebreke bleven. Het vergrijp van zijn cliënt werd daarmee wel in perspectief geplaatst.

Edelsmeden uit andere Friese steden liepen ook wel eens tegen de lamp. Aan de getuigen werd gevraagd of zij bekend waren met het geval van een ring die gemerkt was met het meesterteken van een Harlinger edelsmid. De ring bleek ver beneden de keur en ook in dit geval was keurmeester-generaal Ketel doortastend opgetreden. Maar in al deze gevallen was van boze opzet geen sprake geweest. Waren de getuigen het dan niet met Ketel eens dat 'dese gemelde silversmeden des niet te min hout voor eerlijcke luiden' en dat 'deselve van wegens [...] misslagen in genen dele mogen nog kunnen worden gehouden voor bedriegers of vuil gewin soekers'? Horrius stelde vast dat het wel degelijk uitmaakte en dat hij Van Velsen vaker had gewezen op zijn frauduleuze handelen.

In een poging de betrouwbaarheid van zijn cliënt te staven, riep de advocaat van Van Velsen twee getuigen op. Rinnert Harckes Baardt was tien jaar bij de edelsmid in dienst geweest en Ipeus Siccama (Voet nr. 60) had ooit twee jaar voor hem gewerkt. Zij vertelden dat Van Velsen een bloeiend bedrijf dreef toen hij met Bornaeus en consorten in conflict was geraakt. Jaarlijks waren grote partijen zilver en goud verwerkt. Hun baas was bij het smelten van het edelmetaal altijd zorgvuldig te werk gegaan.²⁴ Hij had de legeringen steeds in het bijzijn van zijn knechten gemaakt en hun de 'toets laten visiteren'. Ook had hij hen op het hart gedrukt toch vooral met soldeersel van goede kwaliteit te werken. De knechten meenden dat het

²⁴ Van Dillen, *Bronnen* III, no. 118, 56-57; Stadsarchief Amsterdam, Archief 5075, notaris F. van Banchem, inv.nr. 310, f. 287v. In Amsterdam was sprake van een specialisme, zo blijkt uit een contract uit 1634. Hans van Hoogendorp 'gesworen raffineur ende scheyer van gout ende silver' kwam toen met edelsmid Augustinus Pas overeen hem 'te leren ende onderrechten de conste van raffinaterie ende 't scheyen van gout en silver'. In Friesland werd het zilver door de edelsmeden zelf op gehalte gebracht.

goud en zilver juist daarom altijd van de voorgeschreven kwaliteit waren geweest. Aan getuige keurmeester-generaal Ketel werd gevraagd of het juist was dat hij in de zeventien jaar dat Van Velsen als edelsmid werkte drie maal tegen hem was opgetreden. Ketel beaamde dat feit. De eerste keer betrof het een zilveren schaar en een beugel, de tweede keer een gouden ring en tenslotte ging het om een zilveren lepel. Het zilverwerk was door Ketel afgekeurd en in stukken gebroken. Het probleem met Grietje Wagenmaker had Van Velsen opgelost door een ruil aan te bieden. De edelsmid was bij deze transactie zelf niet aanwezig en Sierck Hagius evenmin, omdat zijn vrouw toen nog vrijster was. Het klopte dus niet dat Wagemaker en Hagius beweerden dat Van Velsen aanwezig was. Sterker nog, volgens de advocaat van Van Velsen, had zij de ring nadat die door Ketel was afgekeurd en gebroken aan Gerardus Nijhof, de knecht van Frans Machet, gegeven om er een nieuwe van te maken. Nijhof liet hun vervolgens weten dat de ring niet van het correcte allooi was. Van Velsen was naar Hagius gegaan om te horen of dat waar was en had gezegd dat het buiten hem om was gebeurd. De edelsmid was bereid geweest de schade te vergoeden, maar kon niet geloven dat het verschil in waarde 4 stuivers per engels beliep. Van Velsen beloofde de gedupeerden de volgende dag met de toetssteen langs te komen en te bepalen wat er precies niet aan deugde. De volgende dag had Hagius echter anders besloten en de edelsmid moest onverrichterzake huiswaarts keren.

Frans Machet en Gerrit Pierkens (Voet nr. 55) hadden als keurmeesters Van Velsen regelmatig gewaarschuwd voor het werken onder het gehalte. Ze hadden op verscheidene momenten stukken afgekeurd en in stukken geknipt. Machet herinnerde zich dat hij eens een brandewijnkom had afgekeurd en hoe Van Velsen vervolgens het afgekeurde stuk onder zijn 'rok stak en soo ras hij konde daar mede heeft zoeken te ontsluipen'. Machet had hem achterhaald en de brandewijnkom afgenomen. Het voorwerp was vervolgens in de winkel van Pierkens aan stukken geknipt. Pierkens bevestigde die getuigenis en gaf aan dat ook hij ooit zilver Van Velsen had afgekeurd. Maar hij wist niet meer om welke voorwerpen het ging, omdat het lang geleden was gebeurd.²⁵

De zaak werd in 1716 door het Hof van Friesland in handen van een bemiddelaar gegeven. Die concludeerde dat de vergrijpen van Van Velsen niet zwaarwegend genoeg waren om zijn geschiktheid als afgevaardigde in twijfel te trekken.²⁶ Veel edelsmeden verklaarden immers dat het lastig was het zilver tijdens het smeltproces precies op het juiste gehalte te krijgen. In alle gevallen had de keurmeester-generaal steeds lage boetes opgelegd en daaruit bleek dat er geen boze opzet in het spel was geweest. Deze zaak was eerder het gevolg van een factiestrijd waarbij de ene partij zich niet had ontzien karaktermoord op de andere te plegen. Al met al blijkt uit deze zaak dat de zucht naar politieke macht de verhoudingen binnen de broederschap danig onder druk kon zetten.

²⁵ Blijkbaar hielden de keurmeesters hier geen boekhouding van bij.

²⁶ Tresoor, ORA Bolsward, inv.nr. 86, f. 325-329.

11.4 Familienetwerken

De sociale contacten van de edelsmeden van Bolsward beperkten zich niet tot het gilde of het stadsbestuur. Endogame huwelijken kwamen onder deze beroepsgroep veelvuldig voor.²⁷ Binnen de stad ontstonden op deze wijze dichtgesponnen sociale netwerken. Spin in het web van een uitgebreid familienetwerk was Anne Heerckes Jorna (Voet nr. 37). Deze enige zoon van Heercke Heerckes (Voet nr. 15) zag twee van zijn zonen met dochters van vakbroeders trouwen. Oene Annes Jorna huwde met Siouckjen Lolles, dochter van Lolle Jeltjes (Voet nr. 39) en Jelte Annes Jorna trouwde met Aeltje Riemersma, een dochter van Frans Riemersma (Voet nr. 33). Maar ook andere edelsmeden zochten partners binnen de eigen ambachtskring. Gerrit Hendricks (Voet nr. 20) trouwde met Anna Intjes, een dochter van Intje Pieters (Voet nr. 8). Soms werden huwelijken met familieleden van vakbroeders in andere steden gesloten. Een dochter van Holle Sjoerds (Voet nr. 29) trad in 1625 met Jan Melchers Oostervelt (Voet nr. 385) in het huwelijk. Frans Ariens Riemersma (Voet nr. 33) trouwde in 1646 voor de derde maal. Ditmaal met de zuster van de Workumer edelsmid Cornelis Jansen (Voet nr. 721). Deze huwelijksrelaties kwamen ook bij katholieke edelsmedenfamilies voor. Claes Baardt (Voet nr. 42) raakte verwant aan de Leeuwarder edelsmedenfamilie Van der Lely door het huwelijk van zijn ex-schoonzuster Ynske Nannes Ockma met Frederick Jarichs van der Lely (Voet nr. 424).

Opvallend is ook de verbinding tussen de edelsmeden- en predikantenfamilies die volgens de historicus Wiebe Bergsma sociaal gezien tot de middenklasse behoorden.²⁸ Een dochter van Gerrit Hendricks (Voet nr. 20) was getrouwd met Johannes Serapio, predikant van Tjerkwerd en een zuster van Frans Riemersma huwde Michael Holstius, dominee te Exmorra en Allingawier. Claes Clasen Balck (Voet nr. 50) trad met de weduwe van Sixtus Acronius, de Huizumer predikant, in het huwelijk en Jan Janssen Olthoff (Voet nr. 49) hertrouwde de weduwe van Sjouke Balck, de voormalig predikant van Wons. Pieter Horrius (Voet nr. 54) en Tobias van Velsen (Voet nr. 58) waren telgen uit predikantenfamilies.

11.5 Vermogenspositie

In hoofdstuk 10 is beschreven waarom de gereformeerde edelsmeden van Bolsward op grond van hun politieke invloed niet binnen de traditionele indeling van de maatschappelijke gelaagdheid vallen. Vielen zij qua vermogen wel binnen de klassieke indeling van De Vries en Van der Woude? Een beginnend edelsmid moest bij aanvang van zijn werkzaamheden behoorlijk investeren in kapitaalgoederen en edelmetaal. Hij kon zichzelf een grote dienst bewijzen door te kiezen voor een

²⁷ Luijt, *Catalogus Dokkum*, 17. Dit fenomeen is ook in Dokkumesignaleerd.

²⁸ Zijlstra, *Het geleerde Friesland*, 130; Bergsma, *Gideonsbende*, 208.

partner met een 'klinkend karakter'. Gegevens uit de wees- en weesrekeningboeken tonen aan dat de huwelijkspartners van de Bolswarder edelsmeden niet zelden een substantieel deel van het ondernemerskapitaal inbrachten.²⁹ Toen Claes Baardt in 1681 een acte van separatie liet opstellen, bleek dat bij aanvang van het huwelijk zijn vrouw 8.600 carolusguldens had ingebracht, terwijl Baardt zelf 1.873 carolusguldens had meegenomen.³⁰

In de volgende paragrafen wordt een reconstructie gegeven van het bezit van de edelsmeden in Bolsward. Daarbij zal een aantal vormen van bezit in beeld worden gebracht. Voor meer gedetailleerde informatie over onroerend goed wordt naar de biografische schetsen verwezen waar ook gegevens over bezit aan landbouwgrond worden vermeld. De meeste edelsmeden in Bolsward waren eigenaar van onroerend goed. Ze bezaten vaak verschillende huizen en kamers in de stad en ontvingen vaste inkomsten uit eeuwige renten en huur van huizen en grond.³¹ In Bolsward stonden de voornaamste panden aan de Marktstraat. Het navolgende overzicht maakt duidelijk waar de edelsmeden van Bolsward onroerend goed bezaten.

Intje Pieters (Voet nr. 8) woonde in 1588 aan de Marktstraat. Sytse Tiaerds (Voet nr. 23) stierf in 1610 in de Snorstraat.³² Gerrit Hendricks (Voet nr. 20) woonde in 1616 aan de Marktstraat. Heercke Heerckes (Voet nr. 15) bezat in 1618 huis in de Sint Jansstraat. Folckert Rochus (Voet nr. 32) woonde in 1619 aan de Dijlacker. In 1664 verkocht hij zijn woonhuis aan de Wipstraat. Frans Ariens Riemersma (Voet nr. 33) kocht in 1621 een huis aan de Dijk. Hij bezat in 1639 een half huis bij de Spijkerpost. Frans Rienks Baardt (Voet nr. 38) werd in 1631 eigenaar van huis aan de Rijkstraat. Trincke Coops, weduwe van Holle Sjoerds (Voet nr. 29) woonde bij haar overlijden in 1632 aan de Grote Dijlacker. Lolle Jeltjes (Voet nr. 36) kocht in 1633 een huis aan de Grote Dijlacker bij de Drieposten. Anne Heerkes Jorna (Voet nr. 37) woonde in 1631 aan de Marktstraat. Bij zijn dood in 1682 woonde hij aan de Wipstraat. Jan Sjoerds (Voet nr. 31) kocht in 1632 een huis aan de Marktstraat. Pieter Jansen Poelgeest (Voet nr. 39) erfde van zijn vader Jan Sjoerds een huis aan de Marktstraat. Hij kocht in 1680 een huis aan het Groot Sand. In 1658 verwierf Jacob Baukes Abbema (Voet nr. 40) een half huis aan de Koornmarkt/Marktstraat. Arian Fransen Riemersma (Voet nr. 41) erfde via zijn vrouw verschillende panden. Bij de

²⁹ Tresoar, ORA Bolsward, inv.nr. 158, f. 60v-63. Claes Harmens Allingha, de vader van Lyeuckjen, de latere vrouw van Frans Rienks Baardt (Voet nr. 38), liet bij zijn dood zijn kinderen ruim 16.000 carolusguldens na. Na aftrek van de kosten bleef er bijna 7.000 carolusguldens over om te verdelen.

³⁰ Tresoar, Archief Hof van Friesland, inv.nr. 16550, d.d. 15 maart 1681. Zie ook Tresoar, Archief Hof van Friesland, inv.nr. 16556, d.d. 4 mei 1687. Ook Tiaerdt van der Lely (Voet nr. 420) en Grietje Jacobs Cuynder lieten een akte van separatie opstellen. In Sotheby's, *The Joseph R. Ritman Collection of 16th & 17th Century Silver*, Geneva, 16 mei 1995, nr. 40-41 is een drinkhoorn afgebeeld die ooit in het bezit was van de familie Cuynder.

³¹ Tump, *Ambachtelijk geschoold*, 61. De bestuursleden van het Rotterdamse edelsmedengilde waren, op uitzondering van één meester na, eigenaar van een winkelpand. In Haarlem was de situatie niet veel anders.

³² Vaak hing aan de winkelgevel een uithangbord dat verwantschap met het ambacht uitdrukte. Zie Stadsarchief Amsterdam, Archief 5075, notaris P. Carelse, inv.nr. 713, f. 523-535, d.d. 28 januari 1634. In boedelbeschrijving van de Amsterdamse juwelier Hans Jansz uit 1634 komen twee uithangborden voor: een '*conjax pijp*' voor de winkel in gedistilleerd van zijn echtgenote Truijtte Pieters en een koperen uithangbord met '*de drie peerlen*'.

definitieve afrekening van zijn nalatenschap in 1677 werden een huis met pakhuis naast de Waagpijp, een woonhuis aan de Hoogstraat waar zijn weduwe woonde en een huis aan de Kerkstraat tegenover het Weeshuis genoemd. Claes Fransen Baardt (Voet nr. 42) kocht in 1660 een half huis aan de Kerkstraat en in 1668 van Fonger Foppes Inthema (Voet nr. 44) een huis aan de Grote Dijlacker. Baardt bezat ook een huis aan de Sint Jansstraat. Jan Annes Jorna (Voet nr. 43) woonde aan de Markstraat. Rienk Fransen Baardt (Voet nr. 45) erfde van zijn ouders een huis aan de Rijkstraat. Jan Jacobs Munnickhuys (Voet nr. 46) woonde op het moment van zijn belijdenis in 1661 aan de Koornmarkt/Markstraat. Ids Douwes Rispens (Voet nr. 47) woonde in 1672 aan de Markstraat in het huis dat zijn ouders hem nalieten. Epke Meies Enga (Voet nr. 48) woonde in 1664 aan de Markstraat in een huis dat door zijn vrouw Hidte Pouwels was ingebracht. Jan Jansen Olthoff (Voet nr. 49) woonde in 1666 aan de Markstraat in een huis dat zijn ouders in 1630 hadden gekocht. Claes Clasen Balck (Voet nr. 50) woonde in 1668 aan de Koornmarkt. Cleis Jans Hoorn (Voet nr. 51) kocht in 1678 de rest van een huis 'gelegen bij het stadhuis op de Keizerscroon'. In 1695 woont Harcke Baardt (Voet nr. 52) aan de Rijkstraat. In 1697 kocht hij een huis op de hoek van de Koornmarkt/Rijkstraat. Meie Epkes Enga (Voet nr. 53) woonde in 1686 aan de Marktstraat. Pieter Pietersen Horrius (Voet nr. 54) zat in 1695 in een pand op de Dijk. Marten Martens Agema (Voet nr. 55) had in 1708 een huis annex slagerij aan de Kleine Dijlacker en in 1711 een huis aan de Nieuwmarkt. Tobias van Velsen (Voet nr. 58) woonde in 1708 op het Groot Sand. Gerrit Willem Pierkens (Voet nr. 55) bezat in 1719 een huis aan de zuidkant van de Nieuwmarkt.

Uit dit overzicht blijkt duidelijk dat veel edelsmeden in Bolsward op een voorname locatie over onroerend goed beschikten. In Haarlem zien we iets vergelijkbaars.³³ Aan de gevel van Sytse Tiaerds (Voet nr. 23) hing in 1610 'een koperen uthangende borde geschildert met een golden kretsen'.³⁴ Behalve in huizen investeerden bemiddelde edelsmeden in boerderijen en landbouwgrond. Soms lag dat land in de nabijheid van de stadsmuur, maar de koop van land in de omliggende grietenijen kon ook politiek gemotiveerd zijn door het stemrecht dat aan de percelen verbonden was.

11.5.1 *Voorraad edelmetaal*

De edelsmid maakte gebruik van verschillende soorten kapitaalgoederen. In zijn werkplaats gebruikte hij een aantal grote werktuigen zoals een oven en een werkbank of stavelij. Daarnaast had hij gereedschap dat uit hamers, ponsen, mallen, matrijzen, gipsen of loden afgietsels bestond. Tevens maakte hij gebruik van boeken en voorbeeldprenten. De waarde van het gereedschap bedroeg gemiddeld tussen de 80 en 150 carolusguldens. De aanwezigheid hoeveelheid edelmetaal in de winkel en

³³ Voet, *Haarlemsche goud- en zilversmeden*, 120, noot 38. Onderzoek op basis van het kohier van de Tiende Penning uit 1543 wijst uit dat de meeste goudsmeden in een straal van 150 meter rond de Sint Bavo woonden.

³⁴ Tresoar, ORA, inv.nr. 126, f. 201-207v.

werkplaats op het moment van de inventarisatie geeft een indruk van het ondernemerschap. Deze gegevens zijn afkomstig uit de inventarisboeken die tussen 1552-1561 en 1603-1809 zijn bijgehouden. Hierin bevonden zich een twaalfstal beschrijvingen van Bolswarder edelsmedenboedels. De gegevens zijn in tabel X.I verwerkt. Hieruit valt af te leiden dat er grote verschillen bestonden wat betreft de voorraad edelmetaal, schulden en vorderingen. De gemiddelde waarde van de zilvervoorraad bedroeg in Bolsward 448 carolusguldens, terwijl de gemiddelde waarde van alle 72 Friese edelsmedeninventarissen uitkomt op 1.309 carolusguldens. Dit bedrag werd afgeleid uit 34 inventarissen. In elf gevallen beschikte een Bolswarder edelsmid over een grotere voorraad dan gemiddeld. Bij Frans Ariens Riemersma (Voet nr. 33), Tobias van Velsen (Voet nr. 58) en Laurens Jacobs Ringnald (Voet nr. 64) was dat het geval. Ook de bedragen aan contant geld, schulden en vorderingen verschillen sterk. De weduwe van Holle Sjoerds (Voet nr. 29), Frans Riemersma en Tobias van Velsen hadden grote vorderingen uitstaan, terwijl Fonger Foppes Inthema (Voet nr. 44) bij zijn dood in 1665 vooral schulden naliet.

11.5.2 *Vermogensaanslag in 1672*

Ter aanvulling op de voorraadgegevens wordt in deze paragraaf ingegaan op de omvang van het vermogen van de edelsmeden in Bolsward. Het stadsarchief van Bolsward bewaart twee lijsten met persoons- en belastinggegevens uit 1672 die voor de bepaling van het vermogen interessante gegevens bevatten.³⁵ In 1672 had de Friese overheid dringend geld nodig om de defensie op orde te brengen. Hiervoor riepen de Friese Staten een extra belasting in het leven.³⁶ De historicus Cor Trompetter merkt op dat dergelijke bronnen met de nodige voorzichtigheid gebruikt moeten worden, omdat de absolute vermogenscijfers slechts een indicatie van het werkelijke bezit geven. Daarnaast zijn de gegevens uit verschillende steden en plaatsen moeilijk vergelijkbaar.³⁷ De historicus Johannes Faber noemt één van de Bolswarder lijsten,³⁸ het tweede – ongedateerde – kohier niet.³⁹ Dit kohier is later in het jaar opgemaakt door de grietmannen van de omliggende grietenijen en de magistraat van Bolsward, nadat eerder op 4 januari 1672 per stadskwartier de hoofden- en familielijst was opgesteld.

Het eerste kohier bevat een opsomming van bewoners met de vermelding van het aantal personen per huishouden en de hoogte van hun 'capitaal'.⁴⁰ In de linker marge staan in veel gevallen de bedragen vermeld die het resultaat zijn van een na-

35 GAB, inv.nr. 151 Lijst van aangeslagenen in de 100ste penning. Met dank aan wijlen drs. Onno Hellinga voor zijn opmerkingen over deze belastingkohieren.

36 Trompetter, *Gewestelijke financiën*, 165.

37 Trompetter, *Een grote familie*, 91-92. Zie Dubbe, *Zwolse zilver*, 15-17. Voor een vergelijking met de financiële positie van Zwolse edelsmeden in 1671.

38 Faber, *Drie eeuwen* 1, 30, noot 24.

39 GAB, inv.nr. 407 Register vande quitantien der extraordinaris betaelde ducatonnen binnen Bolsward.

40 Trompetter, *Een grote familie*, 92. De auteur meent dat de belastingmoraal in 1672 beter zal zijn geweest in verband met de oorlogssituatie, maar merkt ook op dat inning van belastingen altijd een problematische zaak is geweest.

dere taxatie. Vaak gaat het om een verhoging van het getaxeerde bedrag. Kennelijk was dat nodig, omdat de burgers van de stad niet altijd een bedrag opgaven dat overeenstemde met hun werkelijke vermogen. Uit de tweede lijst blijkt dat de opgehoogde bedragen het uitgangspunt vormden voor de verrekening in de tweede lijst. Dat was in het voordeel van de belastingplichtige, omdat de goedschatting of 100^e penning een belasting van 1% was over het totaalbedrag aan kapitaalgoederen.

De historicus Onno Hellinga meende dat de tweede lijst een verrekening was.⁴¹ De burgers werd een belasting van 1% over hun kapitaal opgelegd en het betaalde bedrag werd achteraf verrekend met de buitengewone aanslag die zij over de schoorstenen en florenen dienden te betalen. Dat was ook de reden waarom grietmannen van de omliggende grietenijen bij de verrekening een rol speelden. Het stadsbestuur van Bolsward had slechts zicht op het grondbezit onder klokslag van de stad en veel minder op het onroerend goed dat hun ingezetenen buiten de stad bezaten.⁴² Vandaar dat zij de bemoeienis van die grietmannen wel moesten toestaan, omdat die wel over deze waardevolle informatie beschikten. Als rekenvoorbeeld kan de aanslag van de chirurgijn Mevis Salvis Rolwagen dienen. Hij staat op beide lijsten als eerste genoteerd. Rolwagen werd voor 500 carolusguldens aangeslagen op de eerste lijst en op de tweede lijst zien we dat bedrag als uitgangspunt voor de goedschatting. De chirurgijn betaalde voor vier schoorstenen 12-12-0. Hieruit kunnen we het bedrag per schoorsteen berekenen, namelijk 3 carolusguldens en 3 stuivers, oftewel het equivalent van een ducaton. Aangezien de goetschatting 1% van 500 carolusguldens bedroeg, hoefde hij geen extra belasting te betalen. Burgemeester Anne Heerckes Jorna (Voet nr. 37) werd voor 5.000 carolusguldens aangeslagen. Het aantal schoorstenen waarover deze edelsmid werd aangeslagen bedroeg twaalf. Dit zal het totaal aan schoorstenen zijn geweest op alle huizen in zijn bezit. Voor de schoorstenen moest hij 37-16-0 afdragen. Aan goedschatting had hij al 50 carolusguldens betaald, zodat hij nog 12-4-0 moest bijbetalen.

Welke gegevens kunnen we aan deze kohieren ontlelen? Achter in de lijst van 4 januari 1672 werd het aantal hoofden in eerste instantie op 3.279 bepaald. Een nadere taxatie op 30 januari 1672 bepaalde het uiteindelijke aantal op 3.294. Faber nam dit laatste getal over. In de 'corte staet van 1689' telde men in Bolsward 2.222 hoofden. Deze achteruitgang schreef Faber toe aan de omstandigheid dat in 1689 de categorie armen buiten de telling was gelaten. Hoeveel armen telde Bolsward in 1672? In de lijst van 4 januari 1672 zien we sommige armen als speciale categorie met de omschrijving: 'dese nae volgende leve van de arme gave' opgenomen. Het

41 Dat volgt ook uit de titel van het tweede kohier: *Register vande personen die in den jare 1672 in de goedschattinge naer voorgaende aengevinge & daerop volgende tauxatie vanden heeren grietluiden & magistraets personen innen der stede Bolsward naer voorgaende ..sumptie van den selve heeren aengeslagen zijn, & mede vant geene sij respectievelijk daerinne van den extraordinaris florenen & schorstienen volgens resolutie van den heeren Staten der Landen & nadere aenschrijvinge van den Heeren Gedeputeerden hebben te corten alles in manieren soo volgt*.

42 Hoewel in sommige gevallen de hypotheek-, de inventarisatie- en de proclamatieboeken hierover wel gegevens bevatten.

gaat in totaal om zeven gealimenteerden die zelfstandig woonden, 24 mensen in het Armhuis en 60 personen in het Weeshuis, inclusief de weeshuisvader en moeder. Onder het Dijklackerkwartier vallen ook de inwoners van het Sint Anthony Gasthuis. Behalve de gasthuismoeder woonden er op het moment van de telling negen personen van wie er twee voor 1.000 carolusguldens zijn aangeslagen, de rest voor 'nihil'. In het Noorder en Zuider Haitsebaankwartier bevonden zich vijftien personen in de Diaconije camers en veertien in de gemeente 'camers'. Daaronder waren ook een soldaat met drie gezinsleden. Al deze bewoners zijn niet aangeslagen. Tenslotte zien we zeventien personen in 'de diaconije int convent'. Aangezien per stadskwartier door verschillende stadsbestuurders tegelijkertijd werd genoteerd, is de gebruikte terminologie niet altijd even consequent. Er is een categorie die met de vermelding 'pauper' voorkomt. De hoofdbewoner en de hoofden zijn dan geteld, maar ze zijn voor 'nihil' aangeslagen. In totaal gaat het om 77 personen. Maar er is ook een groep mensen voor 'nihil' aangeslagen die niet tot de categorie van de paupers is gerekend. In dit geval gaat het om 1.056 personen. Tenslotte is er de categorie 'slapers'. Vaak betreft het hier inwonende soldaten.

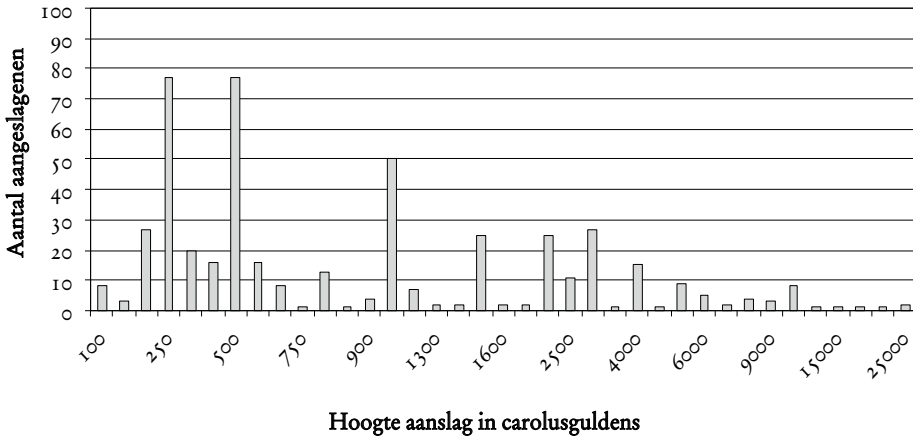
Het grote verschil tussen het aantal hoofden is zoals gezegd veroorzaakt doordat in 1689 de armen niet zijn meegeteld. De tweede lijst van 1672 bevestigt dit vermoeden. Hierop staan de inwoners vermeld met het aangeslagen bedrag van de 'goetschatting' en een omschrijving van de schoorstenen en floreenbelasting. De personen die op de eerste lijst voor 'nihil' zijn aangeslagen, de paupers en de inwoners van de verschillende instellingen voor armen, ontbreken. Mogelijk kan het verschil ook verklaard worden door het meetellen van de garnizoenssoldaten die in 1672 in Bolsward gelegerd waren. In totaal bestaat de categorie 'soldaten' uit 360 hoofden.⁴³ Uit de tweede lijst valt niet op te maken of deze categorie er niet op voorkomt door gebrek aan kapitaal of door vertrek van de soldaten. Voor deze studie zijn de twee lijsten uit 1672 goed te gebruiken ter bepaling van de hoogte van de aanslag van de edelsmeden. In het algemeen valt op dat vergeleken met Sneek de categorie hoge vermogens gering is.⁴⁴

Wat kunnen we met betrekking tot het vermogen van de Bolswarder edelsmeden vaststellen? Pietie Bangma, de weduwe van Douwe Elings Bangma, werd voor het hoogste bedrag aangeslagen, namelijk voor 35.000 carolusguldens. Met 32.000 behoorde koopman Claes Clasen Balck senior ook tot deze categorie. Zijn zoon, keurmeester-generaal Claes Clasen Balck (Voet nr. 50), beschikte over een kapitaal van 17.000 carolusguldens. Dominee Bornaeus, één van de twee predikanten van de Nederduits Gereformeerde Gemeente van Bolsward, werd voor hetzelfde bedrag genoteerd. Zijn collega Adolphus Marck kwam voor 7.000 in de boeken. Jan Jacobs Munnickhuys (Voet nr. 46) werd ook voor 7.000 carolusguldens aangesla-

⁴³ Tresoar, ORA Wonseradeel, inv.nr. 227, f. 84v waarin sprake is van een Douwe Douwes, die op 10 februari 1672 als soldaat in het regiment van Jonker Jarich van Ockinga in Bolsward in garnizoen ligt.

⁴⁴ Trompetter, *Een grote familie*, 92; Schroot, *Vijf eeuwen armenzorg*, 63. De Personele Impositie van 1578 laat dat beeld ook zien.

GRAFIEK XI.I AANTAL AANGESLAGENEN EN HOOGTE VAN DE AANSLAG IN HET KOHIER VAN DE 100STE PENNING IN BOLSWARD (1672)

Bron: GAB, inv.nr. 151.

gen, maar tevens voor de 5.000 van zijn overleden schoonmoeder. Het kapitaal van Pieter Jansen Poelgeest (Voet nr. 39) werd geschat op 15.000, dat van Anne Heerckes Jorna (Voet nr. 37) op 5.000, evenveel als dat van zijn zoon Jan Annes Jorna (Voet nr. 43). Ook Claes Fransen Baardt (Voet nr. 42) werd voor 5.000 aangeslagen. Het kapitaal van Hendrickje Cluyter, de weduwe van Arian Fransen Riemersma (Voet nr. 41), werd net als de katholieke edelsmid Ids Douwes Rispens (Voet nr. 47) op 4.000 geschat. Zijn vader, de zuivelkoopman Douwe Idsen Rispens, was goed voor 14.000 en geloofsgenoot Rienk Fransen Baardt (Voet nr. 45) werd op 2.000 geschat. Jan Jansen Olthoff (Voet nr. 49) werd voor 1.200 aangeslagen. Uit het kohier blijkt dat de hoogbejaarde Frans Ariens Riemersma (Voet nr. 33) bij zijn dochter en schoonzoon Johannes Steindam inwoonde. De negen edelsmeden werden samen voor een totaalbedrag van 66.2000 carolusguldens aangeslagen. Het gemiddelde bedrag bedroeg 7.355 carolusguldens. Balck, Munnickhuys en Poelgeest zaten daar dus ruim boven.

Uit tabel XI.I blijkt dat de edelsmeden als groep tot de hoogst aangeslagen burgers behoorden. Ter vergelijking volgen hier nog een aantal inwoners met vermelding van hun beroep en de aanslag. De organist en belastinginner Jurian Ilpendam werd voor 2.000 genoteerd, de predikant van de Nederduits Gereformeerde Gemeente ds. Gerhardus Moda voor 8.000, stadssecretaris Gysbertus Siersema voor 5.000 en de conrector van de Latijnse school voor een schamele 250 carolusguldens. Het nadeel van de kohieren uit 1672 is natuurlijk dat het om momentopnamen gaat. Willen we meer te weten komen over de welstand van deze ambachtslieden, dan kunnen gegevens over bijzondere huisraad extra informatie opleveren.

11.5.3 *Materiële cultuur*

Boedelinventarissen en weesrekeningboeken bieden gegevens over de materiële cultuur. Sommige Bolswarder edelsmeden bleken te beschikken over huisraad die bij de Friese adel en hogere burgerij niet zou hebben misstaan. Jacob Baukes Ab-bema (Voet nr. 40) was bijvoorbeeld eigenaar van een klavecimbel met een taxa-tiewaarde van ruim 67 carolusguldens.⁴⁵ In het milieu van de edelsmeden werd regelmatig gemusiceerd. Hendrickjen Joostes Cluyter, de latere vrouw van Ari-an Fransen Riemersma (Voet nr. 41), kreeg in haar jeugd muziekles van Jan Ap-kes Beningh, een organist uit Leeuwarden.⁴⁶ De inventarissen van inwoners van Bolsward en de omliggende grietenijen maken duidelijk dat het bezit aan portret-ten niet uitsluitend was voorbehouden aan de Friese landadel. Binnen de kring van de edelsmeden kwam dit ook voor. Als voorbeeld kunnen de ‘effigies van Hen-drick Cluyter & Hendrickjen Butterman’, de grootouders van Hendrickjen Joos-tes Cluyter dienen.⁴⁷ In de boedels van de Bolswarder edelsmeden worden meestal wel schilderijen vermeld, maar er zijn geen vermeldingen van portretten aangetrof-fen.⁴⁸

De historica Janneke Tump besteedt in haar dissertatie aandacht aan de gelet-terdheid van de Haarlemse en Rotterdamse edelsmeden. Zij concludeerde dat de reken- en tekenkundige kennis voor de edelsmeden op schriftelijke wijze circu-leerde.⁴⁹ Iemand moest dus kunnen lezen en schrijven om zich de vaardigheden van het beroep eigen te kunnen maken. De geletterdheid van een persoon kan in-geschat worden aan de hand van het vermogen een handtekening te plaatsen en aan de aanwezigheid van boeken in een boedel. In Bolsward waren alle edelsmeden bij machte om hun handtekening te zetten en in alle sterfhuisinventarissen van edel-smeden zijn boeken aangetroffen. Daaronder bevonden zich titels uit de klassieke oudheid, religieuze werken, maar ook registers of kladboeken waarin de boekhou-ding werd bijgehouden. Bij Sytse Tiaerds (Voet nr. 23) stond in 1610 naast vaklite-ratuur werk van Desiderius Erasmus op de plank. De edelsmid bezat naast ‘cunst-boecken’ ook twee boekjes met een beschrijving van het muntgeld dat in Friesland

45 Het invoeren van het woord ‘klavecimbel’ in de Boedelbank van het Meertens Instituut leverde 14 treffers op. Voor zover bekend behoorden de meeste eigenaren tot het patriciaat. Geraadpleegd op 6 mei 2015. Tresoar, ORA Bolsward inv.nr. 142, f. 1-7. De organist Jurjen Ilpendam repareerde dit soort instrumenten. Zie Tresoar, ORA Bolsward, inv.nr. 162, f. 177v. Dit instrument wordt ook genoemd in een geschil tussen Pieter Johannes Langweer (Voet nr. 390) en zijn schoonzuster Hester Noot. Zij had van haar ouders een ‘clavisymbal’ gekregen. Langweer eiste – tevergeefs – een derde deel van de waarde van het instrument. Zie HCL, O 40, f. 130v-131v, d.d. 19 september 1640.

46 Tresoar, ORA Bolsward, inv.nr. 164, f. 192-193. ‘Mr. Jan Beningh, organist tot Leeuwarden voor een half jaar leergelt van ’t spelen op de claviercymbael, betaelt [...] 16 juni 1647: 16-0-0’.

47 Tresoar, ORA Bolsward, inv.nr. 132, f. 1-5.

48 HCL, y 37, f. (439) 451-462, d.d. 4 februari 1652 f. 447. In de sterfhuisinventaris van de Leeuwarder Eelcke Wynties (Voet nr. 399) is sprake van ‘vier schilderijen sijnde beeltenissen van w: Eelcke Wijnties & sijn huisvr. & twee harderstronjys naer ’t leven van haer broeders kinders getekent.’ Zie *Catalogus Jacob Backer*, 132-133. voor een portret van een jongen en een meisje verkleed als jager en herderin. Dit schilderij werd in 2010 door de Friesland Bank aangekocht. Zie ook HCL, y 72, f. 147-154 en 188-189v. ‘Een conterfeitsel van wijlen Arrien Mensma cum uxore in een kist’.

49 Tump, *Ambachtelijke geschoold*, 197-213.

circuleerde. Burgemeester Frans Riemersma (Voet nr. 33) beschikte in 1639 over diverse geschiedkundige titels, zoals een beschrijving van de verovering van 's Hertogenbosch door Samuel Ampzing (1590-1632). Als stadsbestuurder maakte Riemersma daarnaast gebruik van diverse juridische titels, maar hij bezat ook boeken over praktische zaken. Zo had hij een boek over bestrijding van de pest in de kast staan.

11.6 Faillissementen

De laatste decade van de zeventiende en de eerste tien jaar van de achttiende eeuw waren voor de Friese edelsmeden geen voorspoedige periode. Diverse gildebroeders raakten verstrikt in ernstige financiële problemen. Van Claes Baardt was al bekend dat hij door drankzucht uiteindelijk de voogdij over zijn echtgenote verloor.⁵⁰ Na zijn dood bleef de weduwe met schulden achter die ook haar zoon Harcke (Voet nr. 52) nog zouden achtervolgen.⁵¹ Niet alleen katholieke edelsmeden verging het slecht, ook gereformeerde collega's in Bolsward hadden het soms niet makkelijk. Marten Agema (Voet nr. 56) deed in 1710 afstand van zijn gilderecht en werd ontvanger van de Trekwegtollen. Toen hij in 1727 overleed, deden zijn erfgenamen afstand van de nalatenschap, omdat die met schulden was bezwaard. Frans Lous Machet (Voet nr. 57), een leerling van Claes Baardt, kampte ook met financiële tegenslag.⁵² Na de dood van zijn vrouw bleef hij met de schulden van zijn schoonvader Goris Heerckes Buma zitten. Het leidde uiteindelijk tot inbeslagname van zijn winkelvoorraad. Welke alternatieve inkomstenbronnen konden de edelsmeden ter verhoging van het gezinsinkomen in dit soort tijden aanboren?

11.7 Loterijen

Het organiseren van een loterij was door de eeuwen heen een geschikt middel om grote evenementen te financieren of grote sommen geld te vergaren die nodig waren voor de wederopbouw van steden en dorpen die door natuurrampen of oorlogen waren getroffen.

Maar dit kanospel bood een edelsmid ook de mogelijkheid van zijn overvloedig zilverwerk af te komen.⁵³ De loterij was populair in de Noordelijke Nederlanden. Een criticus formuleerde het als volgt: 'Es gibt kein anderes europäisches Land in

⁵⁰ Schoen, 'Claes Fransen Baardt'.

⁵¹ Schoen, 'De familie Baardt'.

⁵² In het proces van Tobias van Velsen in 1714/1715 wordt terloops gerefereerd aan de 'kwade' leefstijl van Machet.

⁵³ Zie in dit verband Neil De Marchi, 'The role of Dutch auctions and lotteries in shaping the art market(s) of 17th century Holland', *Journal of Economic Behavior & Organization*, 1995, vol. 28, issue 2, 203-221.

dem das Lotteriewesen oder besser das Lotterieuwesen solche Blüten trieb wie in den frühzeitlichen Niederlanden'.⁵⁴ Een vroeg voorbeeld van een loterij is de door het Schuttershof De Cruysboghe van Sint Joris in Middelburg in 1547 georganiseerde actie ter financiering van de bouw van een huis voor de schutterij.⁵⁵ Vanuit deze stad reisden verkopers door alle delen van de Nederlanden om loten aan de man te brengen. De prijzen waren zonder uitzondering zilveren objecten van sterk uiteenlopende omvang en waarde.

Ook in Friesland probeerden ondernemers de goklust van de bevolking aan te wakkeren. Loterijbriefjes aan toonder waren toen nog een onbekend fenomeen. Met het 'ingaan' of de inschrijving startte het spektakel. De 'uytganc' vormde het slot. Deelnemers konden hun naam laten registreren, maar het was ook mogelijk anoniem mee te doen. In die gevallen noteerde men een zogenaamde prose of rijmspreuk. Meestal bestond een dergelijke versje uit twee regels en was de inhoud een devies of advies. Vaak geschreven in een eenvoudig rijmschema, kregen de prosen naarmate de tijd verstreek steeds vaker een prikkelende inhoud. De trekkingen waren vaak spectaculaire bijeenkomsten.⁵⁶

De Vrije Fries van 1900 bevat een trekkingslijst uit 1606.⁵⁷ De voogden van het Sint Anthony Gasthuis te Leeuwarden kregen in dat jaar de mogelijkheid zilver, juwelen en schilderijen te verloten. De deelnemerslijst vermeldt de namen van ruim honderd winnaars met hun deviezen of prosen en de gewonnen prijs. Sommige deelnemers behoorden tot de Friese adel zoals Bocke van Feytsma, de grietman van Kollumerland. Maar ook Gilles van den Rade, drukker van de Staten van Friesland uit Franeker en Jacob Gysberts, de vader van de dichter Gysbert Japicx, kochten een lot. Zijn devies weerspiegelde zijn religieuze voorkeur: 'Door 't falsch gebroet van pausches venijn, wort menich foert onder Menne Simens falsche schijn.'

De zilveren prijzen varieerden van kleine drinkschaaltjes tot grote lampetkanen en schalen. Ze werden getrokken door in één korf de namen en prosen van de deelnemers te stoppen en in een andere korf de briefjes met de nummers van de prijzen en de nieten: de nummers waarop geen prijs was gevallen. De trekker van de loten gaf de briefjes met namen en prosen aan de lezer, de briefjes met de prijzen en de nieten aan de nieter. Dit voorlezen leidde tot grote hilariteit als er een lollige combinatie tussen prijs of niet en een prose ontstond. Met hun prosen gaven de deelnemers vaak commentaar op actuele gebeurtenissen, zoals het verloop van de oorlog tegen Spanje. Prijswinnaar R.H. uit Bolsward⁵⁸ verwierf een fraaie zilveren schaal en dichtte over de oorlogssuccessen: 'Lochum is nu weder gewonnen, De spinner heft sijn flas afgesponnen, Grol sal oick haest volgen, So worden ons pau-

⁵⁴ North, *Goldene Zeitalter*, 84.

⁵⁵ Fokker, *Geschiedenis*, 16 e.v.

⁵⁶ Middelkoop, *Oude meesters*, 68-69. In 1593 schilderde Gillis Coignet de trekking van de loterij die in 1592 ten behoeve van een uitbreiding van het dolhuis in Amsterdam georganiseerd werd.

⁵⁷ De Boer, 'Loterij', 185-204.

⁵⁸ Mogelijk is dit stadssecretaris Riemer Harings.

wen ferbolgen.’ Wijts Pijbes, uitbater van herberg In den Vergulde Molen in Sneek, sloeg een kleine tronie aan de haak en had een welgemeend advies voor de katholieke bevolking van Friesland: ‘t’ is den papisten geraden om t’onsent mit der woon te comen, Soe wort haer hun miscleedt alheel niet ontnomen.’ Onder de deelnemers bevond zich onder andere de edelsmid Pieter Intjes (Voet nr. 25), die met de spreuk ‘Door deugt en eere plaisant, Regeert Godt het fortuyn mit verstant’, beslag wist te leggen op een zilveren vingerhoed.

Huisman en Koppenol zien de sterke afname van het aantal loterijen in de Republiek in het begin van zeventiende eeuw als een gevolg van de uitkomsten van de Synode van Dordrecht.⁵⁹ Deze bijeenkomst in 1619, die de strijd tussen de aanhangers van Arminius en Gomarus in het voordeel van de laatste beslechtte, leidde een periode in waarin de Republiek onder streng calvinistisch bewind kwam te staan. De Synode verbood de loterijen echter niet. Met de dood van prins Maurits in 1625 brak een periode van relatieve religieuze vrijheid aan die het organiseren van loterijen eenvoudiger maakte. In de gewesten Holland en Zeeland werden na 1642 een aantal liefdadigheidsloterijen gehouden, onder andere in Middelburg in 1677 en 1679. Het stadsbestuur bepaalde dat de trekking op zon- en feestdagen onderbroken diende te worden. Fokker stelt dat met de Veeerse loterij van 1662 de gouden tijd van de loterijen voorgoed voorbij was. Liefdadigheid moest wijken voor het nastreven van geldelijk gewin.⁶⁰ Loterijen voor goede doelen verdwenen niet helemaal, want in 1667 werd met toestemming van de Staten van Holland een loterij georganiseerd om fondsen te werven voor de wederopbouw van West-Terschelling, dat in augustus 1666 door Engelse mariniers was verwoest.⁶¹ De brand in Durgerdam in 1689 leverde ook een loterij op.⁶²

Vanaf 1696 beleefde de loterij een revival. Veel inwoners van de Republiek waren naarstig op zoek naar alternatieve inkomstenbronnen. De resolutie van de Staten van Holland van 16 december 1694 moet in dat licht worden gezien. De overheid speelde in op de behoefte aan loterijen en spekte tegelijkertijd de schatkist die door oorlog was leeggeraakt. In 1695 meldden buitenlandse bezoekers dat in Amersfoort voor het eerst weer een grote loterij was gehouden. Direct na deze verloting organiseerden de edelsmeden in Amsterdam een vergelijkbaar evenement. Fokker is van mening dat een loterij ambachtslieden de mogelijkheid bood om van overtollige of uit de mode geraakte goederen af te komen. Die daalden in waarde zolang ze onverkocht in zilverkassen waren uitgesteld. Door zijn contacten met Hollandse edelsmeden kan Harcke Baardt (Voet nr. 52) van deze activiteiten op de hoogte zijn geweest. Hij was er in december 1696 in elk geval vroeg bij.⁶³

⁵⁹ Huisman en Koppenol, *Loterijen*, 66-68.

⁶⁰ Fokker, ‘Geschiedenis’, 99.

⁶¹ Huisman en Koppenol, *Loterijen*, 72-73.

⁶² Ter Molen, ‘Loterijprent’, 112ev.

⁶³ Tresoor, ORA Bolsward, inv.nr. 244, f. 1-25.

Kunstschilders gebruikten loterijen op verschillende manieren.⁶⁴ Ze verkochten hun werk aan externe organisatoren of bereidden zelf een evenement voor met eigen werken of dat van collega's. Ook konden zij meedoen aan loterijen die door de Sint Lucasgilden van 's-Gravenhage en Haarlem werden gehouden. In de Friese bronnen ben ik de edelsmedengilden in die rol niet tegengekomen. De organisatie van een drietal loterijen in Bolsward was een particulier initiatief. Ogen-schijnlijk met als doel de opruiming van de winkelvoorraad. Dit sluit naadloos aan bij de observaties van keurmeester-generaal Jan Albartus Ketel (Voet nr. 438). Hij meende in 1694 dat de productiewijze van de Friese edelsmeden, die alle voorwerpen zelf maakten, tot dure voorraadvorming leidde. Die manier van werken was extra nadelig in een periode van economische malaise. De loterijen van Harcke Baardt in 1696 en Pieter Pietersen Horrius (Voet nr. 56) in 1721 en 1724 moeten in dat licht worden gezien. Na 1724 kwam er een eind aan. Twee jaar later beslo-ten de Staten-Generaal tot een Generaliteitsloterij en verboden het loterijen in de afzonderlijke gewesten.⁶⁵ Er lag dus een economisch motief ten grondslag aan het organiseren van verlotingen. In Amsterdam had dit initiatief tot wilde taferelen geleid toen handelaren ontdekten dat ze op deze manier van hun oude handels-waar af konden komen. In reactie hierop verbood het stadsbestuur verlotingen als er vooraf geen toestemming door de officier van justitie aan was verleend. De prijzen van de liefdadigheidsloterijen bestonden eind zeventiende eeuw nagenoeg altijd uit zilverwerk, aangevuld met geldprijzen. In dat opzicht week de gang van zaken in Bolsward enigszins af van de gangbare situatie, want hier verlootten de edelsmeden uitsluitend zilverwerk. Ook in Friesland dienden de edelsmeden voor het organiseren van een loterij vooraf permissie aan het stadsbestuur te vragen. In Bolsward ging men daarbij gedegen te werk. De zilveren voorwerpen werden door een collega uit het gilde gewogen en op het gehalte getoetst.

11.7.1 *De loterij van Harcke Baardt (1696)*

Toen Harcke Baardt in 1696 een vergunning aanvraagde voor het houden van een verloting, was hij ruim tien jaar als zelfstandig edelsmid werkzaam en ging hij ge-bukt onder het financiële juk dat hij van zijn ouders had geërfd. De namen van alle deelnemers aan deze loterij zijn overgeleverd.⁶⁶ De lust tot gokken bleek aanwe-zig in alle lagen van de bevolking. Opvallend is het grote aantal vrouwen onder de deelnemers. De verloting sloeg ook buiten Bolsward aan. De Workumer edel-smid Hillebrand Tadema (niet bij Voet) waagde een gokje, net als verschillende inwoners uit Wommels, Westhem en Sneek.⁶⁷ Deelnemers mochten per gekocht

⁶⁴ North, *Goldenen Zeitalter*, 85.

⁶⁵ Tresoar, Archief van de gewestelijke bestuursinstellingen van Friesland 1580-1795, inv.nr. 552, nr. 5.

⁶⁶ Tresoar, ORA Bolsward, inv.nr. 244.

⁶⁷ De zoon van de Jousier edelsmid en secretaris Jan Tjeerds Tadema (Voet nr. 277). Het meesterteken dat in *Merken*² aan hem is toegeschreven, behoort toe aan de Heerenveense edelsmid Feye Gerlofs (Voet nr. 279). Zie Schoen, 'Heerenveense zilversmeden', 128.

lot driemaal drie dobbelstenen werpen.⁶⁸ De eerste prijs ging naar het hoogste aantal ogen, de tweede prijs naar degene met de laagste worp. De eerste categorie prijswinnaars kwam uit de groep die elf ogen gooide. Zij verdeelden onderling een schaar, een breischede en ringen. Voor Eelcke Eelckema leverde een worp van twaalf ogen vier strengen bloedkoralen met een zilveren slotje op. Twee tabaksdozen en een zoutvat waren voor de drie deelnemers die dertien ogen gooiden. Jacob Uiltjes uit Abbega won met veertien ogen een brandewijnkom en Sjoerd Jans uit Oudega kreeg voor dezelfde worp een trouwkistje. De vijftien ogen van Jetse Heins uit Witmarsum leverde hem een groot zilveren zoutvat op. De hoofdprijs werd verloot onder degenen die ‘zestien’ hadden gegooid. De gelukkigen waren Geertuid van Houwening uit Cubaard, Anna Amelia en Sijmen Poppes uit Workum. Poppes trok uiteindelijk het gouden oorijzer. Het grote zilveren bord ging naar Jochum Watses Hoexma, een schoolmeester uit Cubaard. In totaal werden 1.015 pogingen ondernomen voor in totaal zeventien prijzen. Aangezien niet bekend is hoeveel elk lot kostte, en ook de totale waarde van het verlote zilverwerk niet bekend is, kan geen duidelijk beeld gevormd worden van de winstgevendheid van deze verloting. Harcke Baardt organiseerde niet opnieuw een loterij zodat geconcludeerd kan worden dat het mogelijk geen lucratieve onderneming was. De eerstvolgende verloting in Bolsward liet een kwart eeuw op zich wachten.

11.7.2 *De loterijen van Pieter Horrius (1721 en 1724)*

Op 16 januari 1721 organiseerde Pieter Horrius (Voet nr. 54) een verloting in het Wapen van Wonseradeel, onder het toezien oog van burgemeester Franciscus Elgersma en de klerk Gerben Monsma.⁶⁹ Voorafgaand aan de loterij onderzocht Egbertus Teeklenburg (Voet nr. 59) de prijzen. Hij stelde de waarde van het edelmetaal – inclusief fatsoen – op 305 carolusguldens vast. Teeklenburg verdiende met zijn taxatie een lot. Ook Age de Boer, Sjouke van der Wolde en Pieter Horrius junior, die als collecteurs met de loten langs de deur waren gegaan, kregen een gratis lot. De stadsomroeper had met tromslag de inwoners op de verloting geattendeerd. Een lot kostte 1 carolusgulden en 2 stuivers. Er werden in totaal 300 loten verkocht. De totale organisatiekosten beliepen 327 carolusguldens en 3 stuivers. Voor verteringen bleef dus krap 3 carolusguldens over.

Van het overgrote deel van de deelnemers zijn de namen niet overgeleverd, maar enkele staan vermeld bij het winnende lotnummer, al dan niet vergezeld van hun prose. Het valt op dat de prosen in 1721 een andere inhoud hebben dan die in 1606. Die getuigden veelal van patriottisme en religieus vuur; in 1721 was het vooral veel platte humor. Deelnemers bleken soms wel over de nodige zelfspot te beschikken. De winnaar van een theetel schatte zijn dichtkunst aardig in: ‘Ik had geern de hoogste prijs, schoon het is een kreupel devijs.’ De gelukkige die een zilveren spoelkom in de wachte sleepte, zag het betrekkelijke van de loterij wel in:

⁶⁸ Bok, ‘Schilderijen’, 17.

⁶⁹ Tresoar, ORA Bolsward, inv.nr. 244, ongefol.

Afb. 25 Zilveren schippers-gildepenning van olderman Franciscus Elgersma (1721).

‘Ik woon int klein, maar hoop opt groot, soo’ t mij mislukt, ben ik niet bloot.’ In totaal werden 31 prijzen verloot. Nummer 252 kreeg een gouden ring als speciale premie voor het leukste devies: ‘Al die met de kints billen spot, agt ik niet hooger als een sot. Die wensch ik toe al wat hij sijt, dat hij aan kint en billen krijt.’

Hoewel de opbrengst van de loterij uit 1721 niet overhield, zag Horrius er kennelijk wel brood in. Drie jaar later organiseerde hij opnieuw een verloting.⁷⁰ Op 14 januari 1724 was het Het Wapen van Wonseradeel wederom plaats van handeling. De loterij stond ditmaal onder het toezicht van burgemeester Gerbrandus Oosterhuis. Gerrit Pierkens (Voet nr. 55) bepaalde de waarde van het zilver en het werkloon op ruim 303 carolusguldens. Voor zijn diensten ontving hij 12 stuivers. De stadstamboer en de trompetter kondigden het evenement met veel tamtam aan en verdienden respectievelijk 30 en 11 stuivers. Ook het stadsbestuur profiteerde van de verloting. De gerechtskosten werden op 12 carolusguldens vastgesteld. De collecteur verdiende met zijn omgang 5 carolusguldens en 10 stuivers. In totaal bedroegen de kosten 324 carolusguldens en 12 stuivers. De verkoop van 300 loten van 1 carolusgulden en 2 stuivers per stuk bracht 330 carolusguldens op, zodat voor verteringen nog 5 carolusguldens en 8 stuivers overschoot.

De prijzen bestonden voornamelijk uit klein zilverwerk. Het ging om tandenstokers, snuifdoosjes, een koker van robbenhuid met zilveren beslag, zilveren messen, een zoutvat, een brandewijnkom, een suikerbakje op twee poten, een sui-

⁷⁰ Tresoar, ORA Bolsward, inv.nr. 244, ongefol.

kerschoteltje op een voet, bloedkoralen met een gouden kroontje, een roomkop, een mosterdpot, een speldenkussen, theelepeltjes, een regel van 30 knopen, een grote melkkom, een trekpote, een streng bloedkoralen met een kapittelstokje, een breischede en een theebus. Ook van deze verloting zijn geen namen van de deelnemers bekend. De lijst vermeldt slechts de lotnummers waarop de 'nieten' en de prijzen vielen. De prosen zijn vergelijkbaar met die uit 1721. Er waren fraaie staaltjes van volkse dichtkunst, variërend van goedbedoelde hart-onder-de-riem-ste-kerij tot schuine versjes. Een suikerbakje ging naar de auteur van: 'Ik ben daar ik ben, wilt is mijn sin, klein is mijn goed, nog ik heb lootenmoed'. De dichtregel: 'Nu met ons twee, toecomende jaar met ons drie', was goed voor het suikertafeltje. En een dichter met zelfspot die: 'Fortuin is rond, vliegt over 't veld, krijg ik geen prijs, adieu mijn geld' schreef, won een speldenkussentje. De tijd van diepzinnig religieus besef en vurig patriottisme leek in 1724 lang vervlogen getuige het vers: 'Een mojje meid, wat sij vlacker leit, wat het stiever steit, wat het beter geit.'

11.8 Criminaliteit

Door de aard van hun beroep kwamen de edelsmeden van Bolsward, net als hun collega's uit Leeuwarden, regelmatig in aanraking met criminaliteit.⁷¹ Goud en zilver vormden een aantrekkelijke buit die handzaam en eenvoudig weg te werken viel. Soms waren edelsmeden zelf het slachtoffer van diefstal, op andere momenten liepen ze kans hun handen te branden aan gestolen goed. De Bolswarder meesters traden geregeld als getuigen in strafprocessen op. Soms bestreden ze actief de misdaad.⁷² In 1698 onderzocht de magistraat van Bolsward het gedrag van een aantal verdachte personen.⁷³ Hendrik Pieters uit Leiden, Pieter Cornelis, Geertruide Daniëls, Machtel Daniëls, Lena Thomas en Mayke Cornelis werden ervan verdacht een gouden ketting gestolen te hebben van Hiske Encudides, 'silver verkoperse en cashouder binnen Leeuwarden'.⁷⁴ Direct na de diefstal had de juweliersvrouw brieven aan haar collega's in Harlingen en Bolsward gestuurd. Via keurmeester-generaal Ketel (Voet nr. 438) was het haar ter ore gekomen dat de ketting in Bolsward bij Jan Jansen Olthoff (Voet nr. 49) was opgedoken. Olthoff had met Harcke Baardt (Voet nr. 52) de vermeende dieven te woord gestaan. Ze hadden de ketting

71 HCL, o 27, d.d. 31 oktober 1626. In deze zaak eiste jonker Gerrolt van Juckema geld van Lieuck Dominicus. Zij had van een dienstmeid een deel van een gouden pomander gekocht, maar die bleek het voorwerp van Juckema gestolen te hebben. Soms worden bijzondere objecten als gestolen goed vermeld. Zie HCL, c 1, f. 14. Hildebrand Brongersma (Voet nr. 410) deed op 3 maart 1650 aangifte van diefstal van een vierkante zilveren beker.

72 Tresoar, Archief Hof van Friesland, inv.nr. 7499. Uit dit proces tegen Annetje Sibrants uit Amsterdam blijkt dat zij op 20 december 1671 een juwelengkoffertje met gouden ringen had gestolen uit de winkel van Augustinus Bruijnsvelt (Voet nr. 406). Ze was daarna met de slee naar Dokkum vertrokken. Bruijnsvelt was de vrouw gevolgd en had haar in de herberg van Jeppe Geerts aangehouden. Op 27 januari 1672 werd ze veroordeeld tot geseling en verbanning uit Friesland voor een periode van tien jaar.

73 Tresoar, ORA Bolsward, inv.nr. 75, f. 278-291.

74 Zij was de weduwe van Yme Jongsma (Voet nr. 440).

in beslag genomen met de mededeling dat het gestolen goed betrof en nader onderzoek nodig was. De verdachten, die in herberg De Engel – vertrekplaats van het trekveer naar Workum – logeerden, werden uiteindelijk gearresteerd en op de Starverse boot gezet.

In 1730 raakte Tobias van Velsen (Voet nr. 60) betrokken bij een diefstalzaak. Hinke Alberts had in februari 1730 bezoek gehad van ene Jacob Cornelis. Toen die vertrokken was, ontdekte de vrouw dat van een stenen kannetje het zilveren deksel ontbrak. Zij ging meteen bij de edelsmeden in Bolsward langs en ontdekte het deksel bij Van Velsen. Hij had het van een onbekende man overgenomen die hem vertelde dat hij wel vaker zilverwerk voor zijn vrouw verkocht. Van Velsen betaalde 26 stuivers het lood, in totaal een bedrag van 3 carolusguldens en 18 stuivers. Leerling Folkert van der Burg (Voet nr. 66) bevestigde het verhaal van zijn meester.⁷⁵ De zaak liep voor Van Velsen met een sisser af. Zijn politieke rivaal Pieter Horrius (Voet nr. 54), die het hem in 1714 zo lastig had gemaakt, raakte twintig jaar later door het criminele gedrag van zijn zoon wel in grote problemen.

11.8.1 *Het proces tegen Pieter Horrius (1734)*

Horrius, die in 1714 collega Tobias van Velsen van gesjoemel met zilver had beticht, kwam in 1734 zelf met de stedelijke justitie in aanraking. Zijn zoon Pieter werd ervan verdacht van Abraham Castel, de secretaris van Wonseradeel, een aanzienlijk geldbedrag gestolen te hebben.⁷⁶ De zaak kwam aan het rollen toen Horrius senior op een avond de herberg In het Swarte Kruijs had bezocht.⁷⁷ Hij had toen zijn kantooralmanak laten liggen met daarin twee brieven die door zijn zoon uit Hamburg waren verstuurd.⁷⁸ Pieter junior beschreef daarin dat: ‘achter sijn gewesene schiphuis achter de stadswal [...] een brave stuiver geld begraven lag’, en hij verzocht zijn vader het geld ‘op secure wijze te senden’. De herbergier had de brieven aan burgemeester Andries Algra overhandigd. Een onderzoek was ingesteld en bij het schiphuis werd 1.196 carolusguldens opgegraven. Castel, die tevens ontvanger van de boelgoederen was, beweerde dat hij in mei 1732 meer dan 9.000 carolusguldens was kwijtgeraakt. Hij vermoedde dat zijn klerk Pieter Horrius er met de buit vandoor was gegaan. In Bolsward gonsde het van de geruchten. Getuige Gesina Huisman wist te vertellen dat zij naar het huis van de edelsmid was gegaan toen zij had gehoord dat de procureur-generaal met de zaak bezig was. Zij had de ouders geadviseerd hun zoon weg te sturen. Op 3 maart 1734 gaf Horrius een verklaring af. Hij beweerde niets van de diefstal af te weten en geen geld van zijn zoon in bewaring te hebben genomen. Pieter jr. had altijd braaf kostgeld betaald met het geld dat hij als klerk bij procureur Foppe van Elseloo verdiende. Het

⁷⁵ Tresoar, ORA Bolsward, inv.nr. 1, f. 393-394.

⁷⁶ Tresoar, ORA Bolsward, inv.nr. 6, f. 180-183. Het Hof van Friesland vroeg zich af waarom men in Bolsward zolang had gewacht met vervolging in deze zaak. Mogelijk zal dat te maken hebben gehad met de positie van Horrius in het stadsbestuur.

⁷⁷ Tresoar, ORA Bolsward, inv.nr. 1, f. 408-428.

⁷⁸ Zie bijlagen x en xi.

geld had hij met extra schrijfwerk bij elkaar gescharreld. Na uitvoerig onderzoek kon de betrokkenheid van Horrius senior niet definitief worden vastgesteld. Toen de burgemeester Atte Agema aan Castel had gevraagd of hij meende dat de vader van de misdaad van zijn zoon kennis had, antwoordde de gedupeerde dat 'hij den vader niet positive konde beschuldigen'. Op 8 maart werd de edelsmid uit voorlopige hechtenis vrijgelaten.⁷⁹

11.9 Besluit

De gereformeerde edelsmeden van Bolsward behoorden tot de politieke en economische elite van de stad. Het waren kapitaalkrachtige burgers die over veel onroerend goed binnen de stadsmuren beschikten. Onder de klokslag en in de aangrenzende grietenijen verwierven zij percelen landbouwgrond en kregen politieke invloed, door het stemrecht dat daaraan verbonden was. In 1672 vielen de meeste edelsmeden in de hoogste belastingcategorie. De gereformeerde edelsmeden in Bolsward waren voor hun economische zekerheid niet alleen afhankelijk van het gilde. Zij en hun familieleden konden ook profiteren van de nevenfuncties die ze door hun stedelijke machtsposities verwierven.

Na 1580 wijzigden de verhoudingen binnen het gilde, omdat de katholieken hun politieke invloed kwijtraakten. Voortaan kwamen alleen gereformeerde meesters voor een positie in het stadsbestuur in aanmerking. Deze achterstelling deed zich ook op andere maatschappelijke terreinen gevoelen. Als stadsbestuurders namen de gereformeerde gildeleden in hun functie van rechter hun katholieke broeders de maat. Toch zijn er aanwijzingen dat de Bolswarder edelsmeden elkaar ook buiten het gilde troffen. Zakelijke transacties tussen katholieke en gereformeerde gildeleden kwamen geregeld voor. Grote controverses binnen het gilde tussen de edelsmeden met verschillende religieuze voorkeuren zijn niet op papier overgeleverd. Ruzie ontstond wel als politieke machthonger de kop opstak. In 1714 werd het beroep als hefboom gebruikt in een strijd om de macht binnen het Bolswarder stadsbestuur. Toen een aantal stadsbestuurders geen vertrouwen had in de bestuurlijke kwaliteiten van Tobias van Velsen, betichtten zij hem van gesjoemel met het goud- en zilveragehalte.

De gereformeerde edelsmeden in Bolsward vormden een hechte sociale groep. Door het afsluiten van endogame huwelijken werd de onderlinge band bekrachtigd. Daarmee ontstond een vermogende stedelijke elite die de politieke functies onderling verdeelde. Bolsward voldeed in dat opzicht aan de kwalificatie 'gesloten stad'. Anne Heerckes Jorna kan gezien worden als hét voorbeeld van de geslaagde zakenman-politicus. Hij beschikte over een groot sociaal netwerk en wist door te dringen tot de hoogste politieke kringen in het gewest. De stadsbevolking van ge-

79 Tresoar, ORA Bolsward, inv.nr. 1, f. 183.

reformeerde huize genoot ook economische voordelen. Zij steunden elkaar door als borg op te treden voor familieleden of gildebroeders die stedelijke belastingen hadden gepacht. Opvallend is ook de onderlinge verwantschap tussen de edelsmeden- en predikantenfamilies.

Tijdens de Gouden Eeuw maakten katholieke meesters steeds deel uit van het Bolswarder gilde. Voor deze religieuze minderheid was de tijd na 1672 niet gemakkelijk. Zelfs Claes Fransen Baardt, die toch invloedrijke inwoners van Friesland tot zijn klanten mocht rekenen, raakte financieel in zwaar weer. Rond 1700 kwamen ook gereformeerde gildebroeders in onrustig economisch vaarwater terecht. De noodzaak om het inkomen op een alternatieve wijze aan te vullen, was groot. Loterijen die in deze tijd werden georganiseerd moeten in dit licht gezien worden. Rond 1710 verloor het edelsmedengilde van Bolsward een aantal leden en het zou nooit meer de omvang bereiken die het in de zeventiende eeuw had. Het ambacht werd geregeld met criminaliteit geconfronteerd. In 1714 betichtte Pieter Horrius zijn collega Tobias van Velsen van geknoei met het gehalte. Zelf raakte hij in 1734 in de problemen door het criminele gedrag van zijn zoon. In het Bolsward van de vroegmoderne tijd betekende dat niet per se het einde van een politieke carrière.